

2.2.2. Uygur Ağızlarının Tasnif Denemelerinde Kullanılan Ölçütler ve Uygur Ağızlarının Tasnifi

Doğu Türkistan Uygur ağızları ile edebî dil arasındaki fark o kadar fazla değildir. Böyle olmasına rağmen, ağız konuşan Uygurlar sadece ilçeler arasındaki ağız farklılıklarını değil, aynı zamanda kasabalar arasındaki ufak ağız farklılıklarını bile ayırt edebilirler. Bu nedenle Uygurlar kendilerinin ve çevrelerindeki il ve ilçelerin dilinden bahsettikleri zaman, “falan ilçedekiler bu kelimeyi böyle der, biz böyle deriz” şeklinde konuşarak ağızlarındaki ufak farklılıkları ve hatta ton, vurgu, ezgi gibi dilin parçalar üstü unsurları ile ilgili farklılıklarını bile belirtebilir.

Bu durum elbette, ana dil konuşuru ile o dil üzerine diyalektolojik bir çalışma yapan dilci arasındaki fark kadar, dilcinin karşı karşıya olduğu güçlüğü de gösterir. Bu noktada bir dilin veya türünün tasnifi işinde nelerin esas alınacağı veya alınması gerektiği konusu ortaya çıkarır.

Uygur ağızlarının tasnifi için de bu geçerlidir. E.R. Tenişev, bu konuda şöyle der: "Sadece sistemli olan farklılıklar Uygur ağızlarını ayırmanın esası olabilir."¹

Çinli Türkolog Prof. Gao Shi Jie tasnifinde ağızların genel durumunu göz önünde bulundurmanın önemli olduğunu savunmuş, çeşitli ağızlarda insanın dikkatini üzerine çeken ayrı dil hadiselerinin varlığını belirtmiştir. Bu görüşleri her hangi bir ağız açısından baktığımızda tesadüf olarak bazı şahıslarda, bazı yerlerde (Meselâ, Kuça alt-ağzında edebî dildeki *kir-* kelimesinin *kiz-* ‘gir-’ olması, böylece edebî dildeki /r/ ünsüzünün /z/’ye değişmesi gibi) görülen dil hadiseleri Uygur ağızlarını tasniflendirmenin ölçüsü olamaz. Aksine herhangi bir ağız bölgesinde asırlardan bu yana yaşamakta olan ve bu bölgenin dil özelliğini taşıyan sistemli özellikler Uygur ağızlarını ve ağızlarını tasniflendirmenin ölçüsü olabilirler. Öncelikle ağız ve ağızların çerçevesini belirleyip, sonra onun özelliklerini doldurmak doğru değildir.

Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Ağızlarını ayırmanın ölçüsünde fonetik, morfolojik ve gramatikal farklılıklardan faydalanmada da farklılıklar vardır.

Bir dildeki leksik ve gramatik değişiklikler sesle ifade edilir. Bu nedenle ağızlar arasındaki farklılıklar öncelikle seste ifade edilir. Lâkin bu ağızlardaki tüm farklılıkların sadece fonetik farklılıklar da demek değildir. Çünkü ses dili ifade eden bir araçtır. Sesin dilin leksikojisi ve grameri ile içerik bağı yoktur. Bu nedenle, her hangi bir dildeki kelimelerin fonetik ve semantik değişiklikleri her zaman birbirine uyumlu şekilde olmaz. Meselâ, Uygur Tükçesindeki kelimelerdeki tarihî fonetik değişiklikler *tiş* kelimesinin *çiş* olması, yine fonetik değişikliklerden *bar-* kelimesinin *bérip* olması, bu kelimelerin anlamında hiç bir değişiklik

¹ Mirsultan Osmanov, *Hazirqi Zaman Uygur Tili Diyalekti*, Ürümçi, 1990, s. 9.

yaratmamıştır. Örneğin, Hoten ağzındaki *säg*, *sä:(r)däk* kelimesinin yerine başka ağızlarda *it~ışt*, *sävzä* kelimelerinin kullanılması, Hoten ağzındaki *-guluk* - *-kuluk* ekiyle ifade edilen gereklilik kipinin diğer ağızlarda *-ş* mastar ekinden sonra *lazim*, *keräk* kelimelerini eklemek suretiyle ifade edilmesi buna örnek teşkil eder.

Ağızları karşılaştırdığımız zaman, *säg*’in yerine *ışt – it* kelimesinin kullanılması, “*sälgäšt*” yerine “*yil atlap*” kelimesinin kullanılması, *kirpä*’nin yerine *cara*’nın kullanılması, *yağaççi* yerine *mucañ* kelimesinin kullanılması, sadece bu ağızların alıntı kelimeler bakımındaki özelliğidir. Yani bu tür kelimeler herhangi bir ağız o dilin fonetik sistemine uygun şekilde yerleşmişse, bu fonetik mesele sayılmaz. Aksine Farsça alıntı kelimelerden *gul*, *goş*, *gor* kelimeleri bazı ağızlarda *gül*, *göş*, *gör* şeklinde Farsçadaki telâffuz şekline göre yerleşmişse, bu alıntı kelimelerin çeşitli ağızlarda bu dilin fonetik sistemine uygun olmamasıdır. Bunlar fonetik hadise sayılır.

Doğu Türkistan Uygur ağızlarının tasnifinde dilin içeriklerinden hangisi olursa olsun, sistemli genel olan özelliklerin ağızların tasnifinde ölçü olarak kabul edilmesi uygundur. Bu özellikler gramer formları oluşturmada, seslerin uyumu, etkisi, değişimi vs. gibi maddelerde kendini gösterir. Eğer sistemli özellikler fonetik, leksik ve gramatikal açıdan mevcutsa daha iyidir. Eğer birinde mevcutsa, diğerlerini ölçü olarak almak gerekir. Üçünde de sistemli özellikleri bulmak şart değildir.

Ağızların tasnifi konusunda Uygur dilcilerinin günümüze kadar ortaya koydukları ölçüler şunlar:

Fonetik Bakımından

- a. /i/ ve /ı/ fonemi hakkında
- b. /i/ ile /ı/ sesinin bir fonem olup olmadığı konusunda

Bu iki ünlü çağdaş Uygur Türkçesinde mevcuttur. Ne güney ağızlarında, ne de kuzey ağızlarında iki ayrı fonem olsun ayrı ayrı iki fonem olarak ortaya çıkmamıştır.

Doğu Türkistan Uygur ağızlarında sadece bir fonemin birbirini tamamlayan şartlı varyantlarıdır. Bu iki sesin Uygur Türkçesi Tarihinde iki ayrı fonem olduğu konusunda Orhon abidelerinde de herhangi bir delil yoktur. Orhon Uygur yazısında bu iki ses sadece ʀ işaretiyle gösterilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde de bunun iki ayrı fonem olduğunu gösteren tatmin edici yeterli deliller yoktur. Fakat Kâşgarlı Mahmut, *il-* “ilmek, asmak”, *il-~ in-* “inmek”, bu iki kelimedede /i/ ile /ı/ sesinden dolayı anlam farkı ortaya çıktığını yazmıştır.²

² Divanü Lûgat-it Türk, Cilt 1, s. 228.

Bu sesin çağdaş Uygur Türkçesinde hem tek heceli kelimelerde hem de birden fazla heceli kelimelerde kalın ünlü ve ince ünlülerle gelen varyantları vardır. Çekim ekleri ve yapım eklerinde çeşitli ağızlarda sistemli bir farkı ortaya çıkarmamıştır. Yani Uygur Türkçesindeki, /i/ foneminin /ɪ/ varyantı tüm ağızlarda mevcuttur.

Meselâ, *is* “duman”, *it* “it”, *kim* “kim”, *bil-* “bilmek”, *piş-* “pişmek, olgunlaşmak” *siz-* “çizmek” *qil-* “yapmak” gibi kelimelerin içinde isimlerin hepsi bütün ağızlarda yönelme durumu ekiyle kullanıldığı zaman *isqa* “dumana”, *itqa* “ite” *kingä* “kime” şeklinde ifade edilir. Fiil olanların sıfat fiil şekilleri *bilgän* “bilen”, *pişqan* “pişen”, *sizgan* “çizen”, *qilgan* “yapan” şeklindedir. Bu gibi kelimelerde ince ünlüyle veya kalın sıradan ünlüyle gelen eklerin ağızların hepsinde sistemli olduğunu görürüz. Bazı kelimelerde meselâ *iş* “iş”, *çiş* “diş”, *iz* “iz”, *il-* “asmak” gibi kelimelerin bütün ağızlarda (Edebî dil dahil olmak üzere) çift varyantlı eklerinin olmasını fonem yönüyle açıklamak mümkün değildir. Bu kelimelerin çekim ve yapım ekleriyle gelmesi şöyledir :

Kelimeler	Çekim ekleri	Yapım ekleri
<i>iş</i> “iş”	<i>işqa, işta, işlar</i>	<i>işlik, işlä-</i>
<i>çiş</i> “diş”	<i>çişqa, çiştä, çişlar,</i>	<i>çişlik, çişlä-</i>
<i>iz</i> “iz”	<i>izga, izda, izlar</i>	<i>izlik, izlä -</i>
<i>il-</i> “as-”	<i>ilgan, ilsa, ildur</i>	<i>ilgur, ilgäk, ilmäk</i>

Bu nedenle bu sesleri Uygur Türkçesi ağızlarını ayırmanın ölçüsü kabul ederek *i*'li ağızlar, *ɪ*'li ağızlar şeklinde ayırmak mümkün değildir.

/i/ sesi duruma göre bazen /i/, bazen ise /ɪ/ telâffuz edilir. Edebî dilde ve ağızların hepsinde bu iki ses birbirine zıt değildir.

1) /i/ foneminin tonsuzlaşmış varyantı /ɪ/ meselesi

Buna da normal telâffuz durumunda bütün ağızlarda rastlarız. Uygur Türkçesinde sadece bu sesler değil, belki /u/, /ü/ seslerinde de /h/'nın dışında patlayıcı ve patlayıcı sızmalı ünsüzlerin önünde ve arasında tümüyle tonsuzlaşır. Bazı ağızlarda bu seslerin bazı kelimelerde (sistemli şekilde değil) tonsuzlaştıktan sonraki sızmalılığı güçlü olup, bir geçici /ş/ sesi çoğalır. Meselâ,

Edebî dildeki imlası	Ağızlardaki Telâffuzu
<i>it</i>	<i>ışt – işit</i> “köpek”
<i>ittiler</i>	<i>ışter</i> “yitirdiler”
<i>ikki</i>	<i>ışkki</i> “iki”
<i>pit</i>	<i>pışt</i> “bit”
<i>uka</i>	<i>u.'ka</i> “erkek kardeş”

<i>ütlä-</i>	<i>ü.tlä-</i>	“ütü yap-”
<i>sütlä-</i>	<i>sü.tlä-</i>	“süt koymak”
<i>üç</i>	<i>a.ç</i>	“üç”
<i>uç</i>	<i>u.ç</i>	“uç”

Yukarıdaki bu fonetik hadiseleri de ağızların tasnifinde bir ölçü olarak kabul edemeyiz.

2). **Hece sonundaki /i/'den** sonra gelen /r/ sesinin /j/, /y/ veya /r/ sesine değişmesi.

Çoğu zaman *kir-kir* nârsä “pis şey”, *qir, qirğağ* “kenar”, *qir-* “kırmak” *girdä* “bir çeşit ekmek”, *kirpä* “kirpi” gibi kelimelerdeki /r/ sesi ağızlarda /j/, /y/ veya /r/ sesine değişir. Bununla beraber bu değişim sistemli değildir. Meselâ, Merkez ağız grubundan Kâşgar ağızında /j/'ye, Turpan ile Kumul ağızında /r/'ye değişir. Gulca, Tarım, Kuça ağızlarında aslını koruyarak değişmeden /r/ olarak telâffuz edilir.

Bunun dışında, /j/'ye değişen Kâşgar ağızında da bu yapıdaki *sir* “sir” *sirkä* “sirke”, *yir-* “açmak”, *şir* “arслан”, *kir-* “girmek”, *yirgân-* “iğrenmek”, kelimelerinde ise /r/ sesi /j/ sesine değişmez.

Bu nedenle, Uygur Türkçesi ağızlarını ayırmada yukarıdaki ölçüleri kullanırsak, Uygur Türkçesini aşağıdaki dört ağız grubuna ayırabiliriz. (Tarihî bakımdan ve günümüzde birbirine yakın olup olmadığına bakmadan)

a. /r/ sesini korumuş olanlar :

Tarım, Mogal, Kuça, İli, Kelpin ağızları ve Lopnorağzı.

b. Bazen /j/'ye dönüşen, bazen /r/ sesi düşenler : Kâşgar, Artuş ağızları (Yenihisar, Yopurga, Peyzavat nahiyeleri de buna dâhildir.)

c. Çoğu zaman /j/ veya /r/'ye değişen bazen /e/'ye değişen ağızlar:

İlçi, Karakaş, Lop, Guma, Kagilik ve Yarkent ağızları (Çiriye'nin doğusundaki nahiyelerde ya /j/'ye değişir, ya da /r/ sesi korunur.)

d. Sistemli şekilde /r/'ye değişen şiveler:

Kamul, Turfan ağızları.

3) /t/ > /ç/ değişimi:

Bu bir tarihî ses olayıdır. İçinde ince ünlü olan /ş/ ile biten tek heceli *tiş* “diş”, *tüş-* “inmek”, *tüş (vakti)* “öğle (vakti)”, *tüş>çüş* “rüya” gibi kelimelerdeki /t/ sesinin Çağdaş Uygur Türkçesinde /ç/'ye dönüşmesi ölçü alınmıştır. Bu ses değişimi hadisesi sadece Doğu Türkistan'ın güney ağızlarında değil, Kuzey ağızlarından İli, Turfan gibi ağızlarda da vardır. Bazı bölgelerde, meselâ Mektit'te (Tarım ağızına aittir), çoğu zaman /ç/'ye dönüşse de, bazen /t/

olarak ifade edilmesine de rastlarız. Yani, Mekit alt-ağzında /t/ sesinin /ç/ye dönüşme süreci henüz tamamlanmamıştır.

Bu ölçüye göre Uygur Türkçesini ikiye ayırmak mümkündür:

a. /t/ sesinin korunduğu ağızlar: Lopnor, Kumul , Kuça ağızları.

b. /ç/ye dönüşen ağızlar: Diğer ağızlar.

4) /s/ sesinin /ç/ye değişmesi

Bu da bir tarihî ses hadisedir. Birinci hecesi /ç/ ile biten bazı kelimelerin başındaki /s/ sesinin günümüzde /ç/ye dönüşmesidir. Meselâ,

saç > *çaç* “saç”, *saçqan* > *çaşqan* “fare”

süçük > *çüçük* “ekşi”, *siç-* > *çiç-* “sıçmak”

saç- > *çaç-* “saçmak”, *saçra-* > *çaçra-* “sıçramak”

Bu değişmeler ağızlarda sistemli değildir. Meselâ, İli, Kumul, Turfan ağızlarında /ç/ye dönüşme süreci tamamlanmış olmasına rağmen, Kâşgar Kelpin ağızlarında, Hoten ağzında *çaşqan* kelimesine hâlâ *saçkan* denilir. Yani yukarıdaki gibi ses değişimi yoktur. Lopnor ağzında *çaçra-* kelimesinin *saçra-*~*çaçira-* şeklinde iki şekli vardır. *Çaşqan* kelimesi *saçqan* ~ *çaşqan* şeklinde iki şekilde kullanılır. Bütün Tarım ağzında (Kuça) *çaşqan* kelimesi *saşqan* şeklinde kullanılır.

Bu ölçüye göre /ç/ye dönüşme süreci hünez tamamlanmamış olan Kâşgar, Kelpin, Tarım ağızlarını Hoten ve Lopnor ağızlarını bir ağız grubu saymak gerekir ki bu durum doğal olarak Uygur diyalektolojisi gerçeklerine aykırıdır.

5) Kelime başındaki yüksek ünlüler önündeki /y/ sesinin /j/ sesine dönüşmesi veya düşmesi, Divanü Lûgat-it Türk'te kelime başında /y/ sesinin olup olmaması Hakaniye dili ile Oğuzca ayırt etmenin ölçüsü olarak gösterilmiştir. Fakat Çağdaş Uygur Türkçesinde bu fonetik hadiseler Divan'da olduğu gibi net bir şekilde görünmemektedir. Meselâ, Kâşgar ağzında ince ünlü önündeki /y/ sesi, tümüyle /j/ye dönüşür. Hoten ağzında (Guma alt-ağzı dışında) ve Kumul, Turfan ağızlarında ise, genellikle /y/ sesi korunmuştur. Fakat bazı kelimelerde /ş/ye değişir ve düşer Lopnor ağzında ise /y/'nin /j/ye dönüşmesini görmek mümkün değildir. Bazı durumlarda /y/ sesi düşer. İli ağzında /j/ye dönüşme hadisesi yaygındır. Çok az sayıdaki kelimeye /y/ korunmuş veya düşmüştür.

Bu özelliğe göre ağızlara ayırdığımız zaman üç ağız grubu ortaya çıkmaktadır.

a. /j/ sesine dönüşen veya çoğu zaman değişen ağızlar - İli, Kâşgar, Artuş, Tarım, Kuça, Moğal, Yarken, Kağilik, Guma ağızlarını içerir.

b. /j/ye dönüşmeyen ağızlar, Hoten ağzı, Kumul, Turfan, Kelpin ağızlarını içerir.

c. /y/'nin /j/ye dönüşmediği, bazen /y/'sesinin düştüğü ağız ise Lopnor ağzıdır.

Yukarıdaki ölçülerin dışında, Uygur Türkçesi ağızlarının tasnifinde dikkate alınan fonetik hadiselerden biri olan yuvarlak ünlülerin uyumunun güçlülük ve zayıflılığıdır. Buna göre tasnif yapıldığında Uygur Türkçesi iki ağız grubuna ayrılır. Bu çeşit tasnifleme yöntemi de Uygur Türkçesinin gerçeklerine uygun değildir. Bu nedenle bu ölçüleri temel ölçü olarak kabul edemeyiz. Meselâ, bazı kelimelerin ikinci hecesinde /o/, /ö/ ünlülerinin gelmesi veya yerine /a/, /ä/ ünlülerinin gelmesi, *mozoy* ~ *mozay* “bozağı”, *oñoy* ~ *oñay* “kolay”, *böcön* ~ *böcän* “böcek”, *kösöy* ~ *kösäy* “maşa”, *osol* ~ *osal* “kötü”. Terkibinde yuvarlak ünlü /o/, /ö/ olan tek heceli kelimelerde, sonraki hecelerdeki ünlülerin bu hecelerdeki ünlülerle uyum içinde gelmesi istenilir: *ormo* ~ *orma* “biçim” *köymo* ~ *koyma*, ‘koyma’, *körsö* ~ *körsä* “görse”, *körgön* ~ *körgän* “gören”, *qollor* ~ *qollar* “kollar”, *qoyçu* ~ *qoyçi* “koycu, çoban”, *turdu* ~ *turdi* “durdu”, *süzzü* ~ *süzdi* “süzdü” vs; /o/ - /u/, /ö/ - /ü/ formundaki bazı kelimelerin /o/ - /a/, /ö/ - /ä/ formunda kullanılması: *boyun* ~ *boyan* “boyun”, *ötük* ~ *ötäk* “çizme” ve bu hadisenin kelime çekiminde veya kelime yapımında da devam etmesi; *bolup* ~ *bolap* “olup”, *körüp* ~ *köräp* “görüp”, *qolum* ~ *qolam* “kolum”, *közüm* ~ *közäm* “gözüm” *ölük* ~ *öläk* “ölü”, *toşuq* ~ *toşaq* “dolmuş”; Kelimelerin birinci hecesindeki /a/, /ä/ ünlülerinin ünlüyle başlayan ek aldığı zaman daralıp daralmadığına göre, meselâ, *barip* ~ *berip* “barıp”, *atasi*~*atisi* “atası”, *kelip* ~ *kilip* “gelip”. Çoğu zaman yabancı dillerden alınmış olan kelimelerdeki /g/, /k/ ünsüzleri ünlülerle birlikte geldiği zaman Uygur Türkçesinin fonetik özelliklerine uygun olup olmadığına göre, meselâ, *gül* ~ *gul* “çiçek”, *gör* - *gor* “mezar”, *göş* ~ *goş* “et”, *çökän* ~ *çokan* “kız”.